

1. Το χρυσό στεφάνι Μ 1082.

Ο αρχαιολογικός έλεγχος των εκσκαφών για τον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό Ρόδου: εκπλήξεις και προβλήματα!

Στους εργάτες μου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της ΔΕΥΑΡ

Ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός της Ρόδου, μήκους οκτώ χιλιομέτρων, άρχισε να κατασκευάζεται το καλοκαίρι του 1985 και αποτελεί, κατασκευαστικά και λειτουργικά, το σημαντικότερο τμήμα του αποχετευτικού δικτύου της πόλης, ενός έργου βασικής υποδομής για την εξυγίανση των ακτών της και των υπογείων υδάτων της. Το έργο αυτό θα ολοκληρωθεί με την κατασκευή των δευτερευόντων μικρότερων αγωγών που θα διακλαδίζονται σ' όλους τους δρόμους της πόλης και θα συνδέουν τις κατοικίες με την κεντρική αποχέτευση.

Αρκετόν καιρό πριν αρχίσουν οι εκσκαφικές εργασίες για την κατασκευή του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού, η Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε ήδη εκτιμήσει σε γενικές γραμμές την πληθώρα των σωστικών ανασκαφικών επεμβάσεων που θα προκαλούσαν οι παραπάνω εκσκαφές τόσο στην έκταση που καταλάμβανε η αρχαία πόλη της Ρόδου όσο και στη νεκρόπολη που απλωνόταν αμέσως μετά το τείχος, προς τα νότια. Το πρόβλημα που προέκυπτε αφορούσε κυρίως την έλλειψη επιστημονικού και ειδικευμένου εργατοτεχνικού προσωπικού: ύστερα από συνεννοήσεις (καλής θέλησης!) ανάμεσα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης Ρόδου, που έχει την ευθύνη της κατασκευής του έργου, ανάμεσα στη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης και το Υπουργείο Πολιτισμού και ανάμεσα στο Υπουργείο Πολιτισμού και την Αρχαιολογική Υπηρεσία, προσλήφθηκε η υπογράφουσα για τον αρχαιολογικό έλεγχο της εκσκαφής του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού. Όσο για την κάλυψη των αναγκών σε εργατοτεχνικό προσωπικό, η Αρχαιολογική Υπηρεσία διέθεσε (κι εξακολουθεί να διαθέτει) έναν ικανό ειδικευμένο τεχνίτη, ενώ η Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης απόσπασε από τα έργα της αποχέτευσης δυο εργάτες που σχεδόν σε μόνιμη βάση απασχολούνται στις σωστικές ανασκαφές οι οποίες διεξάγονται κατά τη διάρκεια των εκσκαφών για την κατασκευή του αγωγού.

Κατά τη διάρκεια των πέντε χρόνων που μεσολάβησαν από την έναρξη των εκσκαφών, ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός έχει σχεδόν ολοκληρωθεί, εκτός από το τμήμα της διαδρομής του ανάμεσα στις οδούς Άννης Μαρίας και Δημητρίου Αναστασιάδη, όπου η ανασκαφική έρευνα βρίσκεται ακόμα σε εκκρεμότητα.

Εριφύλη Κανία

Αρχαιολόγος

Ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός αρχίζει από την οδό Παπαλουκά (στη διασταύρωση της με την οδό Ερυθρού Σταυρού), κατευθύνεται προς τα νότια, χωρίζοντας την πόλη της Ρόδου σε ανατολικά και δυτικά τμήματα, και καταλήγει στο Κέντρο Βιολογικού Καθαρισμού στο ακρωτήριο Βόδι της ανατολικής ακτής της Ρόδου, σε απόσταση 5 περίπου χιλιομέτρων από την πόλη. Η μελετητήρια Εταιρεία «Τετρακτις» πρόβλεψε για τη λειτουργία του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού τη φυσική ροή των λυμάτων, πράγμα που σημαίνει ότι οι εκσκαφές για την κατασκευή του έπρεπε να φθάσουν σε ορισμένο βάθος, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η απαραίτητη καταφερτική κλίση του αγωγού προς την εκβολή του στο ακρωτήριο Βόδι διαμέσου των εγκαταστάσεων του Βιολογικού Καθαρισμού. Τα βόθρα των εκσκαφών, ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους, ποικίλλουν κατά μήκος της πορείας του αγωγού: για παράδειγμα, στη διασταύρωση των οδών Μεγάλου Κωνσταντίνου και Γαριβάλλη, όπου βρέθηκε το αρχαίο τείχος, το βάθος της εκσκαφής ήταν μόλις ενόμιον μέτρο, ενώ στην περιοχή της Φανερωμένης, στα δυτικά του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου του Καρακόνερου, το βάθος της εκσκαφής έχει φθάσει τα είκοσι μέτρα με ανάλογη αύξηση του πλάτους του ορύγματος για την ασφαλή διακίνηση των εκσκαφικών μηχανημάτων και την κατασκευή καταφερτικών επιπέδων (ραμπών) για την απομάκρυνση των μηδύνων.

Κατά τον αρχαιολογικό έλεγχο των εκσκαφών για την κατασκευή του τμήματος του αγωγού που διασχίζει την έκταση της αρχαίας πόλης της Ρόδου (δηλαδή από την οδό Παπαλουκά έως λίγο νοτιότερα από τη διασταύρωση της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου με την οδό Γαριβάλλη) επαληθεύτηκε κυρίως η τοπογράφηση ορίων αρχαίων οδών (όπως, για παράδειγμα, του βόρειου και νότιου ορίου της Ρ 38 ή του δυτικού ορίου της Ρ 30) και ερευνηθήκαν αποσπασματικά, μέσα στα όρια του πλάτους του ορύγματος, κατασκευές υποδομής της αρχαίας πόλης, όπως αγωγοί αποχέτευσης, υδρευτικές σωλήνες, λαξεύματα υπέργειων αποθηκευτικών χώρων, αποστραγγιστικά φρεάτια κ.ά. Σε μερικές περιπτώσεις, κυρίως κατά τον έλεγχο του ορύγματος κατά μήκος της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου, επισημάνθηκαν παραβιάσεις αρχαίων δρόμων από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Επιπλέον, ερευνήθηκε τμήμα του αρχαίου τείχους που αποτελεί την προέκταση προς τα βορειοδυτικά του μεγάλου σωζόμενου τμήματος στον ακάλυπτο χώρο ο οποίος έχει προβλεφτεί ανάμεσα στις πολυκατοικίες του οικοδομικού τετραγώνου που εκτείνεται στα ανατολικά της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου και στα νότια της οδού Γαριβάλλη. Κατά τις εκσκαφές του ορύγματος για την κατασκευή του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού νοτιότερα από την οδό Άννης Μαρίας έως τη Φανερωμένη και

2. Το χρυσό στεφάνι M 1082, όπως βρέθηκε μέσα στον κιβωτίσχημο τάφο που ερευνήθηκε στο ορύγμα του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού στην οδό Δημητρίου Αναστασιάδη. Μπροστά στο στόμιο του οξυπυθμένου αμφιρικού διακρίνεται απομεινάρια σιδερένιας σπλεγίδας.

το Καρακόνερο, όπου εκτείνεται το ανατολικότερο τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης, ερευνηθήκαν αξιόλογα ταφικά σύνολα στην οδό Δημητρίου Αναστασιάδη και στην περιοχή της Φανερωμένης, στα νοτιοανατολικά του μπετονένιου σκελετού του κτηρίου του Αναμωρφητρίου.

Μέσα στο στενό ορύγμα της οδού Δημητρίου Αναστασιάδη ερευνήθηκαν κιβωτίσχημοι τάφοι λαξευμένοι στον φυσικό πυρόδρακο, θήκες καθώς και δυο χτιστοί τάφοι - θάλαμοι. Οι παραπάνω ταφικές κατασκευές ανήκουν στον ευρύτερο ταφικό χώρο των μνημειωδών συνόλων που έχουν αποκαλυφτεί στο οικόπεδο Καραγεωργίου που εκτείνεται στα βόρεια της οδού Δημητρίου Αναστασιάδη. Ένα λαμπρό δείγμα του πλούτου της αρχαίας νεκρόπολης είναι το εξάισιο χρυσό στεφάνι που βρέθηκε το Μάιο του 1989 σε μικρό λαξευμένο κιβωτίσχημο τάφο ο οποίος ερευνήθηκε μέσα στο ορύγμα της οδού Δημητρίου Αναστασιάδη και που μπορεί να χρονολογηθεί το δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ.: το στεφάνι είναι σχεδόν άθικτο και αποτελείται από δυο χρυσά κλαδιά ελιάς με 28 φύλλα το καθένα, που συνδέονται στην κορυφή τους με μικρό «ηράκλειο» κόμβο. Τα φύλλα «θαλασπίνων» από τα χρυσά κοτσάνια ανά τρία, εκτός από δυο ζεύγη στην αρχή και στο τέλος κάθε κλαδιού. Κάθε κλαδί είναι ένας κούφιος λεπτός χρυσός σωλήνας που μέσα του έχουν εφαρμοστεί τα κοτσάνια των φύλλων. Οι δυο άκρες του «ηράκλειου» κόμβου που ενώνει τις κορυφές των κλαδιών «θηλυκώνουν» μέσα στο κούφιο στέλεχος τους, ενώ στην

άλλη άκρη τους τα κλαδιά μένουν ασυνδεδεμένα μεταξύ τους για την καλύτερη εφαρμογή του χρυσού κότινου στην κόμη*.

Στη Φανερωμένη αποκαλύφτηκε ευρύτερο σύνολο τάφων σε πυκνή διάταξη που αποτινάξε προέκταση προς τα νοτιοανατολικά του ταφικού χώρου που είχε ήδη ερευνηθεί κατά τη σωστική ανασκαφή του οικπέδου του Αναμωρφητρίου (1968). Οι εκσκαφές του ορύγματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού στην περιοχή αυτή έφτασαν, εξαιτίας της διαμόρφωσης του εδάφους, σε μεγάλα βάθη (έως 20 ή 25 μέτρα), με ανάλογη αύξηση του πλάτους του ορύγματος για την κατασκευή κλιμακωτών πρηνών και ραμπών για την ασφαλή διακίνηση των εκσκαφικών μηχανημάτων και των φορητών. Στην ευρύτερη έκταση του οκάματος ερευνηθήκαν 60 περίπου τάφοι που οι περισσότεροι χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου και στον 3ο αι. π.Χ. Αρκετοί από τους εκσκαφόμενους τάφους είναι υπέργειοι «συρταρωτοί» με διδυμους τάφους - προβαλόμενους που αποτελούν μια χαρακτηριστική κατασκευαστική ιδιορρυθμία, η οποία είχε ήδη επισημανθεί στην περιοχή της Φανερωμένης κατά τη σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Σταματάκη (1987).

Στην ίδια περιοχή, κατά την εκσκαφή του ορύγματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού κατά μήκος του υπό διάνοιξη δρόμου ο οποίος πλαισιώνει από δυτικά το Ο.Τ. 396 (που εκτείνεται δυτικότερα του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου του Καρακόνερου), περιουλλεχθήκαν από διαταραγμένες επιχωσεις πάνω

1. Οργρα στον Άγιο Θωμά - Παπανικολάου (Πρωτο κρη P 38)
2. Οργρα στον Μυαίο Σωκερτίων (Βυζαντινά κρη P 50)
3. Οργρα στον Πρίγκιπα Σωκερτίων (Αρσενική τσιγάρα)
4. Οργρα στον Σωκερτίων Σωκερτίων (Ταφική κρη στέφανο)
5. Οργρα περιοχή Φανερωμένης (συν. Π.Α. του Αρσενική τσιγάρα)
6. Οργρα περιοχή Φανερωμένης (Αρσενική τσιγάρα)
7. Οργρα στα υπαίγια Χελώνης (Αρσενική τσιγάρα)
8. Οργρα στο Βόδι (Πλάτα)

Σχέδιο 1: Σχεδιάγραμμα που δείχνει την πορεία του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Ρόδου καθώς και τα σημεία όπου έγιναν οι κυριότερες ανασκαφικές επεμβάσεις κατά τον αρχαιολογικό έλεγχο των εκσκαφών.

από 40 ταφικά μέλη (οστεοθήκες, βάσεις επιτύμβιων στήλων, ορθώνιοι και κυλινδρικοί επιτύμβιοι θωμοί κ.ά.). Τα παραπάνω μέλη θα πρέπει να προέρχονται από τα ταφικά μνημεία που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος της δυτικής πλευράς του Ο.Τ. 396, στα οικοπέδα Κατσαρά, Πουγιά-Καραμανώλη και Παπανικολάου, όπου οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες της ΚΒ Εφορείας συνεχίζονται με την επιβλέψη της αρχαιολόγου κ. Ε. Αποστολίου. Από τα μέλη που περιουλλέχθηκαν αείζει να αναφερθεί κυλινδρικός επιτύμβιος θωμός με γιρλάντες και βουκράνια και, στο κατώτερο μέρος του, ανάγλυφη παράσταση νεκρούδινου μέσα σε έγκυκλο πλαίσιο. Διασώζεται η επιγραφή:

ΝΟΥΜΗΝΙΟΣ
ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΡΕ
ΚΑΙ ΣΥΓΕ

Ο θωμός χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ., ίσως και λίγο αργότερα³. Νοτιότερα από τη Φανερωμένη και το Καρακόνερο και ως την απόληξη του αγωγού στο Κέντρο Βιολογικού Καθαρισμού στο ακρωτήριο Βόδι οι εκσκαφές του ορύγματος (που είχαν αρχίσει πολύ νωρίτερα από τις εκσκαφές μέσα στην πόλη) διακόπηκαν σε δυο σημεία όπου φανερώθηκαν σημα-

3. Άποψη από βόρεια της έκτασης του ταφικού χώρου που ερευνήθηκε στην περιοχή της Φανερωμένης, διακόπτοντας την πορεία του μεγάλου ορύγματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού. Δεξιά διακρίνεται ο μεπτονόμος σκελετός του κτηρίου του Αναμορφωτηρίου.

ντικά ευρήματα: στα κτήματα Καζούλη (απέναντι από το σύγχρονο Supermarket MIKO) και στο Βόδι, γύρω στα 700 μέτρα δυτικότερα από τις εγκαταστάσεις του Κέντρου Βιολογικού Καθαρισμού. Στα κτήματα Καζούλη αποκαλύφθηκε τετράπλευρος χώρος ταφικού μνημείου (διαστάσεων 6x7,5 μ.) λαξευμένος στον φυσικό πωρόβραχο, όπου η πρόσβαση γινόταν με κλίμακα καθόδου λαξευμένη στη βόρεια πλευρά. Στη δυτική πλευρά αυτού του χώρου είχαν λαξευτεί τρεις θαλαμώτοι τάφοι, ενώ ένας τέταρτος διασώζονταν μισοκαταστραμμένος στη βόρεια πλευρά. Διάφορα λαξεύματα θηκών ή μικρότερων «συρταρωτών» τάφων ερευνήθηκαν στη νότια και ανατολική πλευρά. Οι θαλαμώτοι τάφοι της δυτικής και βόρειας πλευράς θα πρέπει να σχημάτιζαν μνημειώδη πρόσοψη που θα επιοτεφόνταν με γείσα, όπως δείχνουν τα αρχιτεκτονικά μέλη που περισυλλέχθηκαν. Ιδιαίτερα σημαντικά, ωστόσο, ήταν τα επιτύμβια μέλη (βάσεις, θωμοί κ.ά.) που βρέθηκαν ριγμένα στον τετράπλευρο χώρο του μνημείου: οι ενδιαφέρουσες επιγραφές τους μας δίνουν πλούσιο προσωπογραφικό υλικό που αναφέρεται στην οικογένεια του ΜΕΛΟΝΟΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΥ ΝΕΤΤΙΔΑ, στην οποία πιθανότατα ανήκει το ταφι-

κό μνημείο. Ο δήμος των Νεττιδών –Νεττιδών στη δυτική διάλεκτο– τοποθετείται γύρω από τις σημερινές κοινότητες Απολακιά και Αρνίβια και περιλαμβάνονταν στην περιοχή της Λινδίας⁴. Οι πιο απρόσμενες εκπλήξεις, ωστόσο, περιμεναν την επιβλέπουσα αρχαιολόγο στο Βόδι, όταν το μεσημέρι της 23ης Απριλίου 1986 ειδοποιήθηκε από τον τότε διευθυντή της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης και Αποχέτευσης Ρόδου κ. Παναγιώτη Κανδάκη ότι κατά τις εκσκαφές του ορύγματος του αγωγού στην παραπάνω περιοχή φανερώθηκαν κομμάτια μεγάλων γλυπτών: η αρχαιολόγος έλαμψε αμέσως στο Βόδι, όπου αντίκρισε μεγάλα κομμάτια έγχρωμων γλυπτών σπαργμένα από τη διέλευση του εκσκαφικού μηχανήματος και ριγμένα στην παρυφή του ορύγματος. Μια προσηκτικότερη ματιά έδειξε ότι τα σπαργμένα ανήκαν σε μεγάλη ανάγλυφη σύνθεση σε τρεις πλάκες, το κατώτερο τμήμα της οποίας είχε παραμείνει αδιατάρακτο in situ. Η περιορισμένη ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε έδειξε ότι η παραπάνω ανάγλυφη σύνθεση ήταν ενσωματωμένη (πιθανότατα σε δεύτερη χρήση) στον νοτιότερο από δυο παράλληλους μνημειώδεις αναλημματούς τοίχους οι οποίοι σχη-

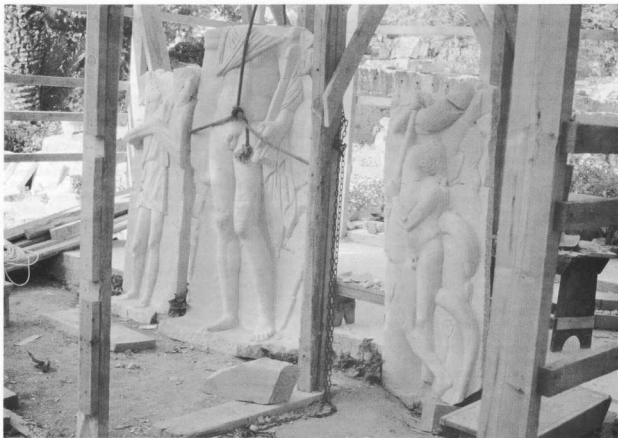
ματίζουν ένα είδος διαδρόμου (ή εισόδου;) με κατεύθυνση από δυτικά προς ανατολικά και συνεχίζονται με ελαφριά απόκλιση προς τα θόρεια, κάτω από την δασαφτη επίχωση.

Μετά τη μεταφορά των κομματιών στον υπαίθριο αποθηκευτικό χώρο του Μουσείου («περβόλα») και την αποκόλληση του κατωτέρου τμήματος της σύνθεσης που βρέθηκε *in situ*, οι εργασίες για τη συγκόλληση των κομματιών καθυστέρησαν δυστυχώς για 3 περίπου χρόνια και δεν άρχισαν παρά μόλις το Νοέμβριο του 1988 με μια μεγάλη διακοπή που κράτησε από την αρχή του Δεκεμβρίου ως τον επόμενο Ιούλιο. Οι συντηρητές της ΚΒ' Εφορείας Αντίκας Γκατζάρας, Ηλίας Αυγενικός και Μανώλης Καϊκής εργάστηκαν με αφοσίωση και έτσι οι τρεις πλάκες που απαρτίζουν τη σύνθεση είναι ήδη έτοιμες για τη μεταφορά τους στον κατάλληλο χώρο έκθεσης.

Η ανάγλυφη σύνθεση έχει δουλευτεί σε αλληπάλληλα επίπεδα βάθους που εναλλάσσονται μεταξύ τους, ενώ η κεντρική μορφή

του ημίθεου ήρωα - πολεμιστή προβάλλεται με έξοργο ανάγλυφο (σε κλίμακα μεγέθους ελαχίστα μεγαλύτερη από την κανονική) να στέκεται κατ' ενώπιον μ' ένα λύγισμα του κορμιού προς τ' αριστερά (του θεατή), πλασιωμένη από δυο μικρότερες εφηβικές μορφές δούλων που αποδίδονται με πιο ταπεινό ανάγλυφο: Η δεξιά (ως προς τον θεατή) μορφή είναι ένα νεαρό αγόρι με μακριά μαλλιά που κρατάει το δόρυ του πολεμιστή γέρνοντας το σώμα του στον κορμό δέντρου στον οποίο είναι τυλιγμένο ένα φίδι. Η αριστερή μορφή είναι ένας άλλος εφηβός ντυμένος με κοντό χιτώνα, που με τα δυο του χέρια υψωμένα προσπαθεί να συγκρατήσει ένα αλγόο από τα χαλινάρια. Το κεφάλι του αλόγου δε σώζεται, το αριστερό μπροστινό του πόδι όμως ξεπροβάλλει θίαια μπροστά από το στήθος της εφηβικής μορφής. Το υπόλοιπο σώμα του αλόγου, με μια άνιση απόδοση του βάθους, παριστάνεται με ελαφρό ανάγλυφο, σαν σιλουέτα, πίσω από την κεντρική μορφή του ήρωα-πολεμιστή και η ουρά του προεξέχει

πίσω από το δέντρο όπου ακουμπάει ο γυνόνος δορυφόρος. Ο ήρωας-πολεμιστής απλώνει το δεξί του χέρι σ' οριζόντια θέση σε μια ήρεμη προσπάθεια να κυριαρχήσει στην ατίθασση ορμή του αλόγου προς τα εμπρός. Δυστυχώς η προέκτασή του χεριού λίγο μετά την αρχή του βραχίονα δε σώζεται στη συναρμολογούμενη αριστερή πλάκα, γιατί το ψηλότερο τμήμα της είναι καταστραμμένο. Με το αριστερό χέρι ο πολεμιστής κρατάει από τη λαβή ξίφος μέσα στο θηκάρι. Το μοναδικό του ένδυμα είναι μια χλαμύδα ριγμένη στους ώμους, που σχηματίζει σκληρή τριγωνική πτύχωση μπροστά στο στήθος, ενώ το απόπτυγμά της αναδιπλώνεται στον αριστερό του βραχίονα. Το ανώτερο τμήμα της σύνθεσης, το οποίο δε σώζεται κι από το οποίο δε βρέθηκε κανένα θραύσμα, είχε δουλευτεί σε ξεχωριστή πλάκα (μία ή περισσότερες), όπου θα παριστάνονταν το κεφάλι της κεντρικής ηρωικής μορφής, του αλόγου και πιθανότατα το φύλλωμα του δέντρου και το κεφάλι του φίδιού. Ο χαρακτήρας της σύνθεσης είναι

4. Η υστεροελληνιστική επιτύμβια σύνθεση Γ 1499. Η φωτογραφία είναι τραηγμένη από τις τελευταίες φάσεις της συγκόλλησης και δυστυχώς δε δείχνει το σύνολο της παράστασης, γιατί οι πλάκες δεν έχουν συναρμολογηθεί ακόμα μεταξύ τους.

5. Το κατώτερο τμήμα της υστεροελληνιστικής επιτύμβιας σύνθεσης Γ 1499, όπως βρέθηκε *in situ* μετά τον πρώτο πρόχειρο καθαρισμό του. Δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί η πλήρης όπου «παθεί» η κεντρική μορφή στη μεσαία πλάκα. Επίσης, το κομμάτι που διασώζει την πλίνθο και το κατώτερο μέρος των ποδιών της μορφής στην αριστερή πλάκα είχε μετακινήθει και βρέθηκε βαθύτερα την επόμενη μέρα.

επιτύμβιος, όπως δείχνει το χθόνιο σύμβολο του φιδιού, με προεκτάσεις λατρευτικού αφηρωισμού της κεντρικής μορφής του πολεμιστή. Το έργο, με αισθητές τις επιδράσεις των αναμνησμένων σκοπαδικών κεφαλών στην απόδοση των κεφαλιών των δυο εφηβικών μορφών, μπορεί να χρονολογηθεί στον 1ο αι. π.Χ.⁵. Οι εκπλήξεις όμως που παραμένουν κατά την εσκαφή του ορύγματος του αποχετευτικού αγωγού στο Βόδι δε σταματάνε εδώ... Κατά την επιβλεψη των εργασιών για τη διέλευση του αγωγού ανάμεσα από τους μνημειώδεις αναλημματικούς τοίχους (σύμφωνα με την κατασκευαστική λύση που πρότεινε η Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης Ρόδου και αποδέχτηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία), στις 3 Οκτώβρη 1988, βρέθηκαν θαμμένα κάτω από όγκο μπάζων στη δυτική απόληξη του βόρειου αναλημματικού τοίχου (και σε απόσταση 10 περίπου μέτρων από τη θέση όπου βρέθηκε αδιατάρακτο το κατώτερο τμήμα της υστεροελληνιστικής επιτύμβιας σύνθεσης) μεγάλη επιτύμβια στήλη των χρόνων του αυστηρού ρυθμού σε τρία κομμάτια.

Η στήλη μεταφέρθηκε στην «περβόλα» και από εκεί στις αποθήκες

μέχρι να συγκελληθεί και να εκτεθεί. Η επιτύμβια στήλη διασώζει εξαιρετική παράσταση νεαρού άνδρα και μικρού έφηβου σε μια σκηνή τρυφερής αλληγορίας που τη συμβολίζει η προσφορά ενός πετεινού από τον έφηβο στο νεαρό άνδρα. Από τη στήλη λείπει η επίστεψη, εκτός από ένα τμήμα στη δεξιά πλευρά που διασώζει την αρχή της διαμόρφωσης της και μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι θα πρέπει να ήταν αετωματική. Η εύχρημη απόδοση του έξοχου κεφαλιού του νεαρού άνδρα τοποθετεί χρονολογικά το έργο στο τέλος του πρώτου ή στην αρχή του δεύτερου τέταρτου του 5ου αι. π.Χ., ενώ η φτωχή εναλλαγή των επιπέδων, που εν μέρει οφείλεται και στην επιπεδωτική εργασία, καθώς και μια άκαμπτη λιτότητα στην απόδοση των χεριών θα μπορούσαν να θεωρηθούν σαν αρχαίοι ενόχ περιφερειακού (άραγε ρωδιακού;) εργαστηρίου⁶.

Η παρουσίαση των παραπάνω ευρημάτων δεν είχε μονάχα σκοπό να κάνει γνωστά μερικά από τα πιο αξιόλογα έργα τέχνης που βρέθηκαν στη Ρόδο κατά τη διάρκεια των σωστικών ανασκαφών των τελευταίων σαράντα χρόνων αλλά και να αποτελέσει αφορμή για μια σειρά παρατηρή-

σεων σχετικών με τη μέθοδο και τα προβλήματα της σωστικής ανασκαφικής έρευνας κατά τον αρχαιολογικό έλεγχο μεγάλων κλίμακας επιμεθώσεων σε ιστορικά κέντρα, όπως, στην περίπτωση μας, της εσκαφής του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού στη Ρόδο. Το σοβαρότερο πρόβλημα που παρουσιάστηκε κατά τον αρχαιολογικό έλεγχο των εσκαφών του ορύγματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού ήταν η έλλειψη παρόμοιας εμπειρίας και εκ μέρους των συντελεστών του έργου αλλά και εκ μέρους της επιβλεπούσας αρχαιολογού: οι μεν συντελεστές του έργου (μηχανικοί, εργοδηγοί, χειριστές μηχανημάτων, εργάτες) δεν είχαν καμία απολύτως ιδέα για το πόσο χρόνο, πόσους λεπτούς χειρισμούς και συγκέντρωση χρειάζεται μια ανασκαφική έρευνα, η δε επιβλεπούσα αρχαιολόγος, η οποία δεν διέθετε τεχνικές γνώσεις, άργησε να προσαρμοστεί στους γρήγορους ρυθμούς των εσκαφών που επέβαλλε το μέγεθος και η σπουδαιότητα του έργου και να συνειδητοποιήσει τις δυνατότητες αλλά και τις αδυναμίες των εσκαφικών μηχανημάτων σε σχέση με την ανασκαφική έρευνα. Αποτέλεσμα αυτής της απειρίας υπήρξαν οι συχνές σφοδρές (και γραφικές...)

6. Ο τεχνίτης Δημήτρης Κακκίδης καθαρίζει τη δεξιά πλάκα όπου εικονίζεται η μορφή του νεαρού δορυφόρου.

συγκρούσεις ανάμεσα στους μηχανικούς της Δημοτικής Επιχείρησης Υδρεύσης και Αποχέτευσης και στην επιβλέπουσα αρχαιολόγο («έκανε πιο γρήγορα, κορίτσι μου...»), οι διαφιμίου ανάμεσα στους χειριστές των μηχανημάτων και στους εργοδηγούς της εργοληπτικής εταιρίας «Γενική Τεχνική», οι ατελείωτες συνεννοήσεις της επιβλέπουσας αρχαιολόγου με τους εργοδηγούς και οι ανταλλαγές αυστηρού τόνου εγγράφων ανάμεσα στη Δημοτική Επιχείρηση Υδρεύσης και Αποχέτευσης και στην Αρχαιολογική Υπηρεσία!

Μια βασική αρχή που εφαρμόστηκε στις σωστικές ανασκαφές μέσα στο όρυγμα (και κυρίως στο τμήμα του που διασχίζει την έκταση της αρχαίας πόλης της Ρόδου) ήταν ο αυστηρός περιορισμός της έρευνας μέσα στα όρια του πλάτους του ορύγματος. Αυτός ο περιορισμός προϋπόθετε μια ξεκαθαρισμένη και σαφή ιδέα για το τι φανερόνταν να διευκρινιστεί ή να φανερωθεί κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφικής έρευνας. Για παράδειγμα, κατά τον αρχαιολογικό έλεγχο των εκσκαφών του τμήματος του ορύγματος κατά μήκος της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου οι σωστικές ανασκαφικές επεμβάσεις είχαν τους παρα-

κάτω ολότελα ξεκαθαρισμένους στόχους: (α) να επαληθευτεί η τοπογράφηση του δυτικού ορίου της αρχαίας οδού P 30 και να ερευνηθούν τυχόν διασταυρώσεις της με άλλους κάθετους δρόμους, όπως η P 188 ή η P 40, (β) να εντοπιστεί το ανατολικό όριο του παραπάνω δρόμου και (γ) να αποτυπωθεί και να τοπογραφηθεί με όσο το δυνατό μεγαλύτερη ακρίβεια το τμήμα του αρχαίου τείχους και του προτεινόμενου που τερνόνταν σχεδόν κάθετα από το όρυγμα. Από τους στόχους αυτούς, ύστερα από την ολοκλήρωση της έρευνας, έχουν ακόμα απομείνει διάφορα ζητούμενα, τα οποία αναμένεται ότι θα προσδιορίσουν το χαρακτήρα μιας μελλοντικής σωστικής ανασκαφής με την ευκαιρία των εκσκαφών για τους δευτερευόντες αγωγούς αποχέτευσης. Οι σπουδαιότεροι λόγοι για τους οποίους εφαρμόστηκε ο περιορισμός της έρευνας μέσα στα όρια του πλάτους του ορύγματος ήταν, αφενός μεν τα μικρά χρονικά πλαίσια που ήταν διαθέσιμα για τη σωστική ανασκαφική εργασία εξαιτίας των γρήγορων ρυθμών των εκσκαφών, αφετέρου δε η εμπειρική διαπίστωση ότι όσο περισσότερο διευρυνόταν το όρυγμα για να φανερωθούν πληρέστερα τα σύ-

νολα των αρχαίων λειψάνων τόσο μεγαλύτερη ήταν η έκταση της καταστροφής των παραπάνω συνόλων μετά τη συμπλήρωση της έρευνας και τη διέλευση του αγωγού.

Μια αξιωματική ιδιομορφία της ανασκαφικής έρευνας μέσα στο όρυγμα του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού ήταν ο αποσπασματικός της χαρακτήρας που οφείλεται στην αδυναμία των εκσκαφικών μηχανημάτων να εκτελέσουν πρώτα γενική αποχλωμάτωση σ' όλο το μήκος του ορύγματος για την αποκάλυψη των αρχαίων και, σε δεύτερη φάση, μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών, να συμπληρώσουν την εκσκαφή του ορύγματος χωρίς να χρειαστεί να επιχύσουν το σκάμ της ανασκαφικής έρευνας. Το μεγάλο μηχανήμα της εργοληπτικής εταιρίας «Γενική Τεχνική» μπορούσε να αποχλωμάσει το όρυγμα για την αποκάλυψη των αρχαίων σε μήκος το πολύ 5 μέτρων τεντώνοντας την «τοπά» του. Αν το όρυγμα αποχλωματόνταν σ' όλο το επιθυμητό από την αρχαιολόγο μήκος (που πολλές φορές υπερβέβαιε κατά πολύ τα 5 μέτρα), ο χειριστής θα ήταν υποχρεωμένος, μετά το τέλος της ανασκαφής και την άδεια συνέχισης των εργασιών, να επιχύσει το

7. Τα δύο κομμάτια της επιτύμβιας στήλης Γ 1640 αμέσως μετά την ανακάλυψή τους και τον πρόχειρο καθαρισμό τους, έτοιμα να φορτωθούν στο φορτηγό της Υπηρεσίας για να μεταφερθούν στην «περβόλα». Το τρίτο μικρότερο κομμάτι βρέθηκε λίγο αργότερα, θαμμένο κάτω από τον ίδιο όγκο χωμάτων.

8, 9. Τα δύο κομμάτια της επιτύμβιας στήλης Γ 1640 που διασώληγονται.

σκάμμα για να «πατήσει» το μηχάνημά του σε στέρεο έδαφος και να αρχίσει την κανονική εκσκαφή του ορύγματος στο προβλεπόμενο από τη μελέτη βάθος.

Αυτό κρίθηκε εντελώς ασύμφορο από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης και από την εργολήπτρια εταιρία, για το μέγεθος των καθυστερήσεων που προκαλούσε στο έργο, και η αρχαιολόγος υποχρεώθηκε να ερευνηθεί τμηματικά τα αρχαία που φανερόνταν κατά την εκσκαφή διακρίνοντας με αυξανόμενους αριθμούς τις ανασκαφικές επεμβάσεις στο ορύγμα του ίδιου δρόμου για παράδειγμα, ορύγματα οδών Ρήγα Φεραίου - Παπαλουκά, ανασκαφική ενότητα 1, 2 κ.ο.κ. Εξάιρεση στην παραπάνω πρακτική αποτέλεσε η σωστική ανασκαφή στο ορύγμα της οδού Δημητρίου Αναστασιάδη όπου αποκαλύφθηκαν τάφοι: στην περίπτωση αυτή το ορύγμα αποχωματίστηκε ολοκληρωτικά και μετά το τέλος της έρευνας, «μπαζώθηκε» και ξανασκάφηκε εξαρχής στο βάθος που προβλεπεται από τη μελέτη του αγωγού. Γενικά, για το τμήμα του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού που διέσχισε την έκταση της αρχαίας νεκρόπολης, από την οδό Άννης-Μαρίας ως τη Φανε-

ρωμένη και το Καρακόνερο κι ακόμα νοτιότερα, ως τα κτήματα Καζούλη, οι σωστικές επεμβάσεις αποκτούσαν πλέον τις διαστάσεις μεγάλων ανασκαφών εξαιτίας της σημαντικής διαπλάτυνσης του ορύγματος για τη διευκόλυνση της εκσκαφής σε μεγάλη βάθος. Επιπλέον, σε μερικές περιπτώσεις όπου κατά την εκσκαφή του ορύγματος φανερόνταν τμήματα ταφικών μνημείων ή κατασκευών, η έρευνα ολοκληρωνόταν με διεύρυνση του πλάτους του ορύγματος, κατά παρέκκλιση της αρχής που αναφέρθηκε πιο πάνω. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης αποτελεί η σωστική ανασκαφή στο ορύγμα της οδού Δημητρίου Αναστασιάδη, όπου η άσφαλτος έσπασε με κομπρέσέρ για να ερευνηθούν σ' όλο τους το μήκος οι λαξευτοί κιβωτιόσχημοι τάφοι που είχαν φανερωθεί κατά το ήμισυ στο ανατολικότερο τμήμα του ορύγματος. Επίσης, κατά την έρευνα του ταφικού μνημείου που αποκαλύφθηκε στα κτήματα Καζούλη, το πλάτος του ορύγματος διευρύνθηκε προς τα δυτικά για να ολοκληρωθεί η έρευνα της ταφικής κατασκευής. Το ταφικό μνημείο που αποκαλύφθηκε στα κτήματα Καζούλη αποτελεί επι-

πλέον τη μοναδική περίπτωση διατήρησης των αρχαίων που ερευνηθήκαν στο ορύγμα του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού με παράκαμψη της εκσκαφής.

Για την περίπτωση της διατήρησης των αναλημματικών τοίχων που ερευνήθηκαν στο Βόδι υιοθετήθηκε μια περισσότερο περιπλοκή τεχνική λύση διέλευσης του αγωγού ανάμεσά τους με ελαφριά τροποποίηση της πορείας του: με τη λύση αυτή αποφεύγονταν νέες εκσκαφές για παράκαμψη του αγωγού, οι οποίες πιθανότατα θα είχαν ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη και ενδεχομένως την καταστροφή κατασκευών (άραγε αναλημματικών;) που, όπως δείχνει η προκαταρκτική ανασκαφική έρευνα, φαίνεται ότι συνεχίζονται κάτω από την ογκώδη επίχωση και όπου είναι πιθανόν να υπάρχουν ενσωματωμένα περισσότερα γλυπτά. Η παραπάνω λύση της διατήρησης των μνημειωδών αναλημματικών τοίχων αξιοποιεί την αποτελεσματικότητα της σύγχρονης κατασκευαστικής αντίληψης και επιπλέον δημιουργεί τις ολοκληρωμένες προϋποθέσεις για ολοκληρωμένη έρευνα σε επίπεδο συστηματικής ανασκαφής. Ο προβληματισμός για τον αρ-

Χουν τις μορφές του νεαρού άνδρα και του μικρού εφήβου στη συμβολική σκηνή της τρυφερής αλ-

χαιολογικό έλεγχο των εκσκαφών για την κατασκευή του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Ρόδου εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης αντιμετώπισης των επεμβάσεων που έχουν σχέση με μεγάλης κλίμακας εκσκαφές σε ιστορικά κέντρα. Η αντιμετώπιση αυτή επιδιώκει αφενός μεν την όσο το δυνατόν ακριβέστερη τεκμηρίωση των αρχαίων λειψάνων που αποκαλύπτονται κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών επεμβάσεων, αφετέρου δε την εξεύρεση κατάλληλων τεχνικών λύσεων για τη διατήρηση των σημαντικών μνημείων. Για την επιτυχία αυτών των στόχων είναι απαραίτητο να προβλέπεται από την οικονομοτεχνική μελέτη των έργων η οργάνωση πλήρους συνεργείου σωστής ανασκαφικών ερευνών που θα περιλαμβάνει όχι μόνο αρχαιολόγους αλλά και αρχιτέκτονες, μηχανικούς, τοπογράφους καθώς και επαρκές ειδικευμένο εργατοτεχνικό προσωπικό. Επιπλέον, είναι απαραίτητη η συνεργασία ανάμεσα στους αρμόδιους φορείς που έχουν την ευθύνη της πραγματοποίησης των έργων (συνήψεως πρόκειται για την Τοπική Αυτοδιοίκηση) και στην Αρχαιολογική Υπηρεσία για την επίλυση προβλημάτων που θα προκύ-

πτουν κατά τον αρχαιολογικό έλεγχο των εκσκαφών καθώς και σε περιπτώσεις όπου είναι απαραίτητη η διατήρηση σημαντικών μνημείων που αποκαλύφθηκαν. Κατά τον αρχαιολογικό έλεγχο των εκσκαφών για την κατασκευή του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Ρόδου η επιβλέπουσα αρχαιολόγος, εκτός από την επιστημονική αντιμετώπιση των δεδομένων της, αισθάνθηκε την ανάγκη να εμβαθύνει ιδιαίτερα σε μια ιδιότυπη σύγκριση: μια σύγκριση κλιμάκων, μεγεθών και ποιότητας των αρχαίων και σύγχρονων κατασκευών, η οποία προσδιορίζει την έννοια του μνημειώδους, μια έννοια-γνώμη της διαχρονικότητάς τους.

Σημειώσεις

1. Το κείμενο, σε μια πρώτη μορφή, διαδόθηκε στο ΣΤ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου που έγινε στη Λέρο τον Αύγουστο του 1989. Για τη δημοσίευσή αυτή προστέθηκε η παράγραφος για τον έλεγχο των εκσκαφών του ορύγματος του Κεντρικού Αποχετευτικού Αγωγού στην περιοχή της Φανερωμένης. Επίσης έγιναν διάφορες μικρότερες τροποποιήσεις και προσθήκες.
2. Αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου Μ 1092.
3. Αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου Ε 3336.
4. Βλ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Οι Αρχαίοι Ροδιακοί Δίημοι*, Αθήνα 1989, σ. 76.
5. Αριθ. καταλ. Μουσείου Ρόδου Γ 1499. Η υστεροελληνιστική ανάγλυφη σύνθεση με-

λετάται για την πλήρη δημοσίευσή της από την αρχαιολόγο Ε. Κανινία.
6. Αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου Γ 1640. Η χρονολόγησή που αναφέρεται αποτελεί μια προκαταρκτική εκτίμηση, η οποία είναι πιθανό να αναθεωρηθεί στην πλήρη μελέτη και δημοσίευσή του παραπάνω γλυπτού που ήδη προετοιμάζει η αρχαιολόγος Ε. Κανινία.

The Archaeological Investigation of Sewage Duct Works in the City of Rhodes: Surprises and Questions.

E. Kaninia

The rescue archaeological investigations during the opening of the trenches for the installation of the city of Rhodes main sewage duct brought to light new important finds.

During the rescue excavation in the trench at Demetrios Anastasiadi street, some cist graves, caskets as well as two chamber tombs have been investigated. They belong to the eastern sector of the urban necropoleis extending to the south-east of the Hellenistic wall; an exquisite gold olive wreath was found in a small cist grave of the 4th century B.C. Approximately two kilometres south of the Karakonero funerary emplacements, on the western side of the road to Kalithea, a rectangular rock-hewn courtyard approached by steps of a Late Hellenistic funerary monument has been researched; many grave members have been collected bearing rich inscriptional evidence for the family of ΜΕΛΩΝΟΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΥ ΝΕΤΤΙΔΑ.

In 1986, seven hundred metres to the west of the outlet of the main sewage duct at Cape Vodi (about five kilometres away from the city of Rhodes), pieces of a Late Hellenistic relief composition were found; the lower part of this composition was found *in situ* forming part of the southern of two parallel flanking walls which have not as yet been fully investigated. The composition has been worked in three adjoining marble slabs and depicts a central frontal figure of a hero-warrior holding his sword and standing in front of his horse between two servant boys. The upper part of the composition, which would have been worked on one or more separate slabs, is missing. The above composition is dated to the 1st century B.C. Two years later, in 1988, three pieces of a large grave stele were found buried under a huge accumulation of earth a few metres away from the site where the Late Hellenistic composition had been discovered. The stele can be dated to the first half of the 5th century B.C. It depicts a young boy offering a rooster to a young man in a fine scene of tender allegory.

The rescue excavations during the construction of the city of Rhodes main sewage ducts required close cooperation between the Archaeological Service and the Local Administrative Authority responsible for the project.

E.K.